

## **Alsnog geslaagd – in Europa**

### **Maan Sassen, lid van de Euratomcommissie (1958-1970) en de Europese Commissie (1967-1970)<sup>1</sup>**

Alexander van Kessel

Emmanuel Sassen wordt vooral herinnerd vanwege zijn korte ministerschap van Overzeese Gebiedsdelen, dat in februari 1949 eindigde met het echeq van de Tweede Politie Actie. Op 37-jarige leeftijd was daarmee zijn rol in de Nederlandse politiek uitgespeeld. Sassen, al direct na de oorlog een overtuigd voorstander van Europese samenwerking, kreeg een herkansing door de oprichting van de Europese gemeenschappen. Hij werd achtereenvolgens voorzitter van de christendemocraten in het Europees Parlement, lid van de Euratomcommissie en van de Europese Commissie. Hoewel zijn functioneren hem niet altijd in de spotlights bracht, revancheerde Sassen zich in deze Europese posities met verve.

Een Europese carrière voor Emmanuel Marie Joseph Anthony Sassen<sup>2</sup> lag, gezien zijn achtergrond, niet voor de hand. ‘Maan’ Sassen, die op 11 september 1911 in Den Bosch werd geboren, stamde uit een katholiek patricisch geslacht dat sinds het begin van de negentiende eeuw juristen voortbracht die ook in het Bossche en Noord-Brabantse bestuur actief waren. Tijdens zijn rechtenstudie aan de Rooms-Katholieke Universiteit Nijmegen (1930-1936) werd Sassen sterk beïnvloed door de katholieke neothomistische maatschappijvisie. Die streefde naar een harmonische, klasselose en organische samenleving, waarbij afstand werd genomen van zowel het individualistische liberalisme als het collectivistische marxisme. Het zou grotendeels zijn politieke kompas blijven. Na zijn studie ging Sassen werken als advocaat in Den Bosch en huwde hij zijn plaatsgenote Sophie Romme, een nicht van minister van Sociale Zaken Carl Romme.

Geïnspireerd door de economische crisis en de opkomst van totalitaire bewegingen werd Sassen in 1938 politiek actief. Hij werd lid van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en klom snel op in de partijrangen. In 1939



Maan Sassen, 1968 (Foto: website Europese Commissie)

werd hij gekozen als lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant. Sassen herkende zich in de katholiek-sociale lijn van onder anderen Romme, met wie hij volgens de historicus Jan Bank een 'voorliefde voor abstrahering van argumenten en voor een christelijke staatkunde met een zedelijk imperatief en een organische maatschappijopvatting' deelde.<sup>3</sup>

Na de Duitse inval in mei 1940 sloot Sassen zich aan bij de Nederlandsche Unie. Sassen onderschreef de doelstellingen van de Unie: het streven naar nationale eenheid, het realiseren van morele en zedelijke vernieuwing en een sterker uitvoerend gezag. Hij was in september 1941 een van de auteurs van de *Grondslagen van de Nederlandsche Unie*, dat gold als de theoretische synthese van de Unie-denkbeelden. In mei 1942 werd hij met honderden andere Nederlandse mannen uit de politieke, culturele en maatschappelijke elite door de Duitsers gegijzeld in kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel. Voor Sassen werd het verblijf in 'Gestel' medebepalend voor zijn politieke denken. Was zijn belevingswereld tot dan vooral beperkt gebleven tot zijn eigen katholieke zuil, in Beekvliet kwam Sassen in aanraking met vernieuwende denkbeelden uit andere ideologische stromingen. Vooral het personalisme van Emmanuel Mounier en Denis de Rougemont had invloed op Sassen. Hij maakte in het gijzelaarskamp deel uit van de 'Heeren Zeventien' die nadachten over een nieuw politiek bestel. Kort voor Kerstmis 1943 lieten de Duitsers Sassen vrij, waarna hij behoorde tot de kring rond de illegale doorbraaktijdschriften *Je Maintiendrai* en *Christofoor*. Begin februari 1945 maakte hij deel uit van de zeventienkoppige delegatie uit bevrijd Zuid-Nederland die in Stubbings House, net buiten Londen, koningin Wilhelmina bezocht om haar te informeren over de vernieuwingsgedachten.

Sassen leek hiermee op het spoor te zitten van de nieuw op te richten Nederlandse Volksbeweging, maar onder druk van het episcopaat was hij einde 1944 al teruggekeerd op het pad naar de katholieke eenheidspartij. Toen de RKSP midden 1945 haar activiteiten hervatte, werd Sassen, ondanks zijn oppositie tegen de terugkeer van het verzuilde bestel, lid van het partijbestuur. Zo speelde hij een rol in de 'vernieuwing' van de RKSP, die uitmondde in de oprichting van de Katholieke Volkspartij op 22 december 1945. Na de verkiezingen van mei 1946 trad Sassen toe tot de Tweede Kamer. In de Kamerfractie van de KVP vertegenwoordigde hij het vernieuwde en progressieve deel van de partij. Zijn eerste internationale ervaring deed hij op als Nederlands afgevaardigde naar de conferentie van de Internationale Arbeidsorganisatie in Quebec in 1945, tijdens de voorbereiding van de eerste VN-conferentie, in Londen, en als lid van de Nederlandse afvaardiging van de tweede VN-Assemblee, in 1947 in het Amerikaanse Lake Success. Hij

maakte in de Kamer indruk door zijn deskundigheid, maar hij viel ook op vanwege zijn soms ontactische en pompeuze optreden. In deze periode stond hij volgens kvp-historicus Hans Bornewasser in de partij bekend als ‘een joyeus iemand die graag en gemakkelijk de aandacht op zich vestigde’, maar ook als een ‘energieke, impulsieve en wat streberige middendertiger’.<sup>4</sup> In pvda-kring vond men dat hij ‘in de Katholieke fractie over het paard getild wordt en op zijn zachtst gezegd bij dat tillen zelf ook nog te veel assistentie verleent’.<sup>5</sup>

### **Minister van Overzeese Gebiedsdelen en politiek uitgespeeld in Nederland**

Tijdens de kabinetsformatie van de zomer van 1948 kwam Sassen in beeld voor een ministerschap. Hoewel zijn eigen voorkeur uitging naar Buitenlandse Zaken, koerste kvp-leider Romme aan op de portefeuille Overzeese Gebiedsdelen. Romme wenste een grotere inbreng van zijn partij in het koloniale vraagstuk en omdat zijn eigen kandidatuur voor de Partij van de Arbeid onaanvaardbaar was, schoof hij Sassen naar voren. Die trad vervolgens op 7 augustus 1948, pas 36 jaar oud, aan als minister van Overzeese Gebiedsdelen.

Als bewindsman toonde Sassen een daadkracht die soms grensde aan impulsiviteit. Zo begon hij zijn ministerschap met het sturen van een kort briefje aan luitenant-gouverneur-generaal Hubertus Johannes van Mook met de mededeling dat deze naar Den Haag ontboden werd om te overleggen over ‘een anderen, uiteraard zeer hogen en gewichtigen post’ voor de landvoogd.<sup>6</sup> De gekrenkte Van Mook liet niet na publiekelijk zijn onvrede te uiten over de in zijn ogen botte demarche. Sassen voerde echter slechts uit wat tijdens de formatie tussen kvp en pvda was afgesproken: Van Mook zou in Indië worden vervangen door oud-premier Louis Beel. De wijze waarop en het tempo waarin Sassen de landvoogd ontslag aanzegde, overviel menigeen echter. Niet het minst premier Willem Drees, bij wie Sassen alle krediet verloor. Ook de relatie met minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker (vvd) verslechterde snel. Stikker vond Sassen ‘een intelligent en vasthoudend man, die evenwel niet uitblonk in takt’.<sup>7</sup> Overigens was het oordeel over Sassen niet onverdeeld ongunstig. pvda-fractievoorzitter Marinus van der Goes van Naters kon de ‘sympathieke “Bourgondiër”’ wel waarderen. Hij vond hem ‘spontaan en bijzonder intelligent’.<sup>8</sup>

Toen de onderhandelingen met de Indonesische Republiek over het nieuwe staatsbestel vastliepen en de spanningen in Indië door bestands-schendingen toenamen, stuurde Sassen partijgenoot Beel, vanaf begin november Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon, aan op militair ingrijpen. Op 13 december 1948 besloot het kabinet tot de zogenoemde Tweede Politie Actie. Nederland werd er internationaal heftig om veroordeeld. Vooral de Verenigde Staten, die sinds najaar 1948 aankoersten op een vergelijk met de Republiek, keerden zich tegen Nederland. Onder druk van de VN-Veiligheidsraad besloot het kabinet tot beëindiging van de actie rond de jaarwisseling. Sassen echter wilde niet 'doormodderen' en wenste een diplomatiek offensief in de richting van de vs om Nederland de ruimte te geven zonder internationale interventie het gewenste federatieve staatsverband te realiseren. Mocht Washington hiermee niet instemmen, dan moest Nederland dreigen de kolonie geheel te 'abandonneren'. Gezien de Nederlandse economische en militaire afhankelijkheid van de vs was dat een weinig realistisch standpunt. Sassen kreeg voor dit plan dan ook geen steun in de ministerraad, waarna hij op 11 februari 1949 aftrad.

Sassens rol in de nationale politiek was na dit echec uitgespeeld. Van de mogelijkheid om in het voorjaar van 1949 tussentijds terug te keren in de Tweede Kamer, zag hij af.<sup>9</sup> Hij lonkte nog naar een hoogleraarschap in Tilburg, maar daar werd hij afgewezen om zijn 'character'.<sup>10</sup> Om te voorzien in zijn inkomen pakte Sassen zijn werk als advocaat weer op met een eigen kantoor, thuis in Vught. Voorjaar 1950 werd hij ook commissaris bij de Provinciale Noord-Brabantse Electriciteits-Maatschappij (PNEM) en lid van de Centrale Raad van Beroep te Utrecht, het hoogste administratiefrechtelijke college inzake sociale zekerheid, ambtenaren- en pensioenrecht. In december 1949 werd hij weer lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant. Als voorzitter van de KVP-fractie manifesteerde hij hier andermaal zowel zijn sterke als zwakke punten. De dagboeken van Sassen goede vriend Jan de Quay, in deze jaren Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant, getuigen ervan. Een bloemlezing: 'Maan wel verstandig; altijd wat zelfbewust. Ieder zijn fout!', 'Men durft niet tegen hem op, en hij overschat zichzelf; lichtvaardig componist', 'Maan is bekwaam, maar o, die politiek... en zo'n arrogante manier van spreken', 'wel scherp, en soms irriterend', 'vreemde man; moet hij opvallen, wat is toch zijn motief?', 'voortreffelijke speech'.<sup>11</sup>

Ook werd Sassen weer lid van het bestuur van zijn partij, waarin hij zich steeds meer op de rechterflank manifesteerde. Zo raakte hij betrokken bij de pressiegroep onder leiding van voormalig minister Max Steenberghe, die tussen voorjaar 1951 en januari 1952 binnen de KVP kritiek uitoefende op de

kabinetten-Drees. Het gezelschap vond dat het beleid onder invloed van de PVDA al te dirigistische trekjes begon te vertonen. Hoewel Bornewasser signaleert dat Sassen ‘kennelijk weer een nieuwe fase in zijn politiek-ideologische curriculum was binnengetreten’,<sup>12</sup> valt tevens een grote mate van ideologische consistentie vast te stellen. Immers, Sassen hield als vanouds afstand van het dirigisme zoals dat in zijn ogen steeds meer bij de PVDA waarneembaar was. De partijleiding deed haar best de tegenstellingen met de groep te overbruggen. Zo werd Sassen uitgenodigd deel uit te maken van de commissie die het verkiezingsprogramma voor 1952 ontwierp. Ook kreeg hij een plaats op de kandidatenlijst voor een zetel in de Eerste Kamer, waarin hij op 15 juli zitting nam. Kort daarna werd Sassen vanuit de senaat afgevaardigd naar de Gemeenschappelijke Vergadering van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), de voorloper van het Europees Parlement. Hier begon zijn tweede ‘Europese’ carrière.

### **Europees christendemocraat**

Europa had al langer Sassens aandacht. De ervaringen van de crisis van de jaren dertig en de oorlog hadden hem ervan overtuigd dat de Europese landen dienden samen te werken om herhaling van deze catastrofes te voorkomen. Sassen toonde zich in zijn visie op de Europese samenwerking zowel pragmatisch als idealistisch. ‘Europa’ moest gefundeerd worden op gemeenschappelijke christelijke waarden. Katholieke staatkundige principes dienden leidend te zijn. Dat impliceerde bijvoorbeeld subsidiariteit: de Europese supranationale organen moesten geen bevoegdheden krijgen op terreinen waar de nationale overheden net zo goed of nog beter konden optreden.<sup>13</sup>

Tijdens het debat in de Tweede Kamer over het Verdrag van Brussel, op 18 maart 1948, ontvouwde Sassen zijn visie op de Europese samenwerking. Hij verklaarde zich een groot voorstander van de plannen om te komen tot federatieve samenwerkingsvormen. De sociaaleconomische structuur van Europa zou de vorm moeten krijgen van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, decennialang al een van de katholiek-sociale kroonjuwelen. De staat zou zoveel mogelijk op afstand moeten blijven; werkgevers en werknemers dienden in onderlinge harmonie de economische gang van zaken te bepalen. Daarbij was het voor Sassen een uitgemaakte zaak dat de samenwerkende Europese landen zich zouden oriënteren op de Verenigde Staten.<sup>14</sup> Sassen was vervolgens een van de ondertekenaars van de moties

van PVDA-fractievoorzitter Van der Goes van Naters en de KVP'er Jos Serrens, waarin KVP en PVDA steun uitspraken voor een federaal Europa, met supranationale organen. Sassen sloot zich aan bij eurofederalistische organisaties in Nederland, waarin hij bestuurlijk actief werd.

Sassen was ook aanwezig bij het historische Congres van Europa, dat van 7 tot 11 mei 1948 in Den Haag plaatsvond. De hoofdrol was hier weggelegd voor Winston Churchill, maar ook Sassen sprak het congres toe. Sassen bepleitte in zijn korte toespraak de oprichting op korte termijn van een 'international machinery with specific and limited tasks in the political, social, economic and military fields but it must be democratic machinery controlled by the people and not a bureaucratic or merely diplomatic machinery, and it must have real authority'. Deze instellingen hoefden zich niet te beperken tot het Europese continent.<sup>15</sup>

Als vicevoorzitter van de KVP had Sassen vanaf 1946 tot zijn aantreden als minister in de zomer van 1948 de Europese contacten van de partij voor zijn rekening genomen. Hij vertegenwoordigde zijn partij regelmatig op congressen van zusterpartijen in België, Frankrijk, West-Duitsland, Italië en Luxemburg.<sup>16</sup> Tijdens dit internationale partijwerk maakte Sassen indruk. Zo vond CDU-voorman Konrad Adenauer Sassen naar aanleiding van een bijeenkomst in Brussel in juli 1948, hoewel hij het niet eens was met diens betoog over de Nederlandse wens tot annexatie van Duits grondgebied, 'ein vernünftiger Mann'.<sup>17</sup>

Sassen ontmoette Adenauer ook op de bijeenkomsten van de Genfer Kreis, die tussen 1947 en 1955 in Genève gehouden vertrouwelijke besprekingen tussen Duitse en Franse christendemocratische politici, waarbij ook afgevaardigden van geestverwante partijen uit andere landen aanschoven. Hier bespraken onder anderen Adenauer en de prominente Franse politici Georges Bidault en Robert Schuman internationale politieke kwesties en werd het klimaat gecreëerd waarin West-Duitsland kon terugkeren in de internationale gemeenschap.<sup>18</sup>

Sassen vertegenwoordigde de KVP ook op de bijeenkomst van Europese christendemocratische politici die van 27 februari tot 2 maart 1947 werd gehouden in Luzern. Hier werd de aanzet gegeven tot de oprichting van de Nouvelles Equipes Internationales (NEI), de contactorganisatie van Europese christendemocratische partijen. Sassen verklaarde in Luzern dat Europa om genocide op haar bevolking te voorkomen zijn 'state of egoistic Balkanisation' moest overwinnen.<sup>19</sup> De NEI kampten voortdurend met organisatorische en financiële problemen, veroorzaakt door een geringe betrokkenheid van de deelnemende partijen. De meeste publiciteit genereerden aanvanke-



lijk de jaarlijkse congressen, waar met veel vuur over allerlei politieke thema's gesproken werd en lippendienst werd bewezen aan de Europese idealen.<sup>20</sup> Ondanks hun geringe slagkracht kunnen de NEI, sinds 1965 Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD) geheten, gezien worden als de voorlopers van de Europese Volkspartij (EVP).

Snel na zijn aftreden als minister hervatte Sassen zijn werk in het kader van de NEI. Bij de bestuursverkiezing in november 1949 werd hij een van de vier ondervoorzitters.<sup>21</sup> Begin juli 1950 besloot de KVP-top de internationale partijcontacten meer aandacht te geven. Andermaal deed de partij een beroep op Sassen.<sup>22</sup> In maart 1952 behoorde hij tot een initiatiefcomité dat de Belgische ex-premier Paul-Henri Spaak in het leven riep om een Europese constitutie te ontwerpen.<sup>23</sup>

### **Europees fractievoorzitter**

Ondertussen kreeg de Europese samenwerking vorm. Het plan van de Franse minister van Buitenlandse Zaken Schuman om de kolen- en staalproductie van de voormalige aartsrivalen Frankrijk en Duitsland onder één supranationaal gezag te plaatsen, leidde op 18 april 1951 tot de oprichting van de EGKS. Het verdrag voorzag onder meer in de oprichting van een 'Volksvertegenwoordiging': de Gemeenschappelijke Vergadering (GV). Deze Assemblée Commune werd samengesteld uit volksvertegenwoordigers van de aangesloten landen. In de zomer van 1952 werd Sassen namens de beide Kamers van de Nederlandse Staten-Generaal als een van de tien Nederlandse leden (zes uit de Tweede, vier uit de Eerste Kamer) afgevaardigd naar de eerste bijeenkomst van de GV.<sup>24</sup> Op 10 september 1952 kwam dit gezelschap voor het eerst bijeen in het Maison de l'Europe in Straatsburg. Al snel organiseerden de 78 leden zich niet langs nationale, maar ideologische lijnen. De aanleiding vormde de onverwachte verkiezing van Spaak tot voorzitter van de GV. De christendemocratische favoriet Heinrich von Brentano, voorzitter van de CDU/CSU-fractie in de Duitse Bondsdag, werd niet unaniem gesteund door zijn 37 geestverwanten. Spaak daarentegen kreeg de stemmen van alle 23 socialistische leden plus nog enkele Franstaligen. Ter voorkoming van dergelijke 'coups' in de toekomst kwamen de christendemocraten vervolgens tot afspraken. Sassen werd op de tweede vergaderdag gekozen als de eerste voorzitter van de christendemocratische groep.

Het oorspronkelijke reglement van de GV voorzag echter niet in fractievorming en niet iedereen was onmiddellijk overtuigd van de noodzaak



ervan. Samen met onder anderen Guy Mollet, de voorzitter van de socialisten in de gv, bepleitte Sassen tijdens de zitting van maart 1953 de officiële erkenning van de politieke fracties. In juni kwam het door de aanpassing van het reglement tot officiële erkenning van de politieke groepen. Tevens werd voorzien in financiële en personele ondersteuning van de fracties.<sup>25</sup>

De aansluiting van de gedelegeerden van ARP en CHU bij de fractie in Straatsburg had tot gevolg dat bij beide partijen ook de belangstelling toenam voor deelname aan de NEI. Aanvankelijk hadden zij opgezien tegen de katholieke dominantie van deze organisatie en zochten zij daarom eerst naar protestantse politieke partners in het buitenland. Toen deze pogingen geen resultaat opleverden en de fractie in Straatsburg geïnstitutionaliseerd raakte, werden de protestantse geesten rijp. Einde 1953 slaagde Sassen erin beide partijen tot de NEI te doen toetreden. Van de vervolgens door de drie partijen geformeerde Nederlandse 'equipe' werd Sassen voorzitter.<sup>26</sup>

De christendemocratische fractie in de gv was minder homogeen dan de socialistische. Toch kon Sassen als fractievoorzitter regelmatig spreken namens zijn geestverwanten, vooral waar het ging over de wenselijkheid van de uitbouw van de Europese samenwerking. Daar toonde de fractie zich doorgaans een trouw volger van de christendemocratische Europese aartsvaders Adenauer, Schuman en de Italiaanse premier Alcide De Gasperi. Ten aanzien van het sociaaleconomische beleid liepen de meningen in de fractie echter nog wel eens uiteen. In mei 1956 slaagde Sassen er niettemin in de gehele fractie op één lijn te krijgen tegen een socialistisch amendement aangaande het kartelbeleid van de Hoge Autoriteit. Volgens P.J.G. Kapteyn was dat te danken aan Sassen's 'gave [...] tot het vinden van tactische compromissen tussen uiteenlopende meningen'.<sup>27</sup>

Sassen werd ook na 1953 door het Nederlandse parlement afgevaardigd naar Straatsburg, waardoor hij in functie kon blijven als fractievoorzitter. De gewone zittingen van de Gemeenschappelijke Vergadering werden gehouden in mei en juni en duurden zo'n zeven weken. Daarnaast konden er buitengewone zittingen plaatsvinden.<sup>28</sup> Sassen was dus parttime-Europeaan geworden. Hij greep de gelegenheid aan om in een nieuwe omgeving aan een nieuwe carrière te bouwen. Sassen's partijgenoot Norbert Schmelzer schreef later over diens fractievoorzitterschap: 'Die taak, in de pionierstijd van Europese integratie, heeft hij met idealisme, scherp inzicht in de problematiek, bindend vermogen en grensoverschrijdende zwier vervuld'.<sup>29</sup>

Op de golf van euro-enthousiasme werden direct na aanvang van de werkzaamheden van de EGKS plannen opgevat om te komen tot een Europese politieke unie. De Europese Raad van Ministers gaf daarom de gv de

opdracht tot het opstellen van een ontwerpverdrag voor een Europese Politieke Gemeenschap. Hiertoe werd op 15 september 1952 een ‘Assemblee-ad hoc’ ingesteld, die werkte aan een verdragstekst voor een politieke unie. Ook Sassen maakte hiervan deel uit. In mei 1953 werd het ontwerpverdrag goedgekeurd door een meerderheid van de gv. In Frankrijk was het enthousiasme voor een verdere supranationale uitbouw van Europa echter inmiddels tanende, een rechtstreeks gevolg van de electorale achteruitgang van de christendemocratische Mouvement Républicain Populaire. Van een Europese Politieke Gemeenschap zou het door de verwerping van het verdrag tot oprichting van de Europese Defensiegemeenschap (EDG) door de Franse volksvertegenwoordiging, einde augustus 1954, vooralsnog niet komen.<sup>30</sup>

### **Definitief naar Brussel**

Na het EDG-echec veranderde het Europees integratieproces van koers. Op de conferentie van Messina, begin juni 1955, werd ingezet op economische en wetenschappelijke samenwerking, waarvoor wél draagvlak was. Een commissie onder leiding van Spaak werkte voorstellen uit voor de oprichting van een Europese gemeenschappelijke markt en een gemeenschap voor atoomenergie. Met name de grote aanjager van het Europese integratieproces, Jean Monnet, zag in een coördinatie van de vreedzame toepassing van kernenergie een uitstekende mogelijkheid om de zes EGKS-landen verder te integreren. Door de olieboycot tijdens de Suezcrisis, het conflict over het bezit van het Suezkanaal tussen Egypte enerzijds en Israël, Groot-Brittannië en Frankrijk anderzijds, leek atoomenergie een grote toekomst te hebben. In mei 1957 brachten drie ‘wijze mannen’, onder wie de latere eerste Commissievoorzitter Louis Armand, een rapport uit waarin de contouren voor Euratom geschetst werden.<sup>31</sup>

Het rapport-Spaak leidde tot de Verdragen van Rome, die op 25 maart 1957 door vertegenwoordigers van de zes landen werden ondertekend. Als uitvloeisel daarvan werden op 1 januari 1958 de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom) opgericht. De inrichting van de nieuwe instellingen vereiste onder meer de bemanning (over vrouwelijke kandidaten werd opmerkelijk weinig gesproken) van twee nieuwe ‘executieven’, zodat een ingewikkelde Europese stoelendans ontstond. Bij de invulling van deze Europese vacatures diende rekening gehouden te worden met de nationaliteit én de politieke

achtergrond van de kandidaten. Alle drie de grote politieke stromingen, de socialisten, de liberalen en de christendemocraten, moesten bediend worden.

Eind juli 1957 werd in Brussel tijdens een speciale bijeenkomst in NEI-verband gesproken over de mogelijkheid van een gecoördineerde christendemocratische actie ten aanzien van de invulling van de posten in de executieven van de EEG en Euratom. De Nederlandse delegatie – onder wie Sassen – maakte duidelijk dat het gezien ‘l'équilibre des forces politiques’ onvermijdelijk was dat van de twee aan Nederland toebedachte zetels – in elke Commissie één – de ene bezet diende te worden door een socialist en de andere door een christendemocraat. KVP, ARP en CHU pleegden overleg over de aanwijzing van de laatste. De aanwezigen waren het erover eens dat de commissieleden alle ‘Européens convaincus’ en politieke zwaargewichten moesten zijn. Zo moest de Euratomcommissie niet bezet worden met louter ‘techniciens et hommes de science’.<sup>32</sup> De christendemocraten zouden wat dit betreft slechts gedeeltelijk hun zin krijgen.

Op een vergadering van christendemocratische politici en vakbondsbestuurders uit de zes EGKS-landen midden oktober in Straatsburg – Sassen was wederom van de partij – kwam de verdeling van de Europese posten opnieuw aan de orde. Op dat moment was al zeker dat een Franse liberaal – Armand – voorzitter van de Euratomcommissie zou worden; de christendemocraten wensten in te zetten op een van de andere twee presidentschappen. Sassen belegde vervolgens op 18 oktober als voorzitter nog zelf een beraad met de fractietop. Ook hier werden pogingen ondernomen de christendemocratische en christelijk-sociale lobby's te coördineren.<sup>33</sup>

Al dit gelobby neemt niet weg dat over de verdeling van de posten werd beslist door de regeringen van de zes landen. Sassen's naam wordt in de notulen van de ministerraad pas op 27 december 1957 voor het eerst in verband gebracht met een Europese post. Het kabinet sprak op die vergadering over de kandidatuur van PVDA-landbouwminister Sicco Mansholt voor het voorzitterschap van de EEG-commissie en over die van Dirk Spierenburg voor het voorzitterschap van de Hoge Autoriteit. De benoeming van Sassen bij Euratom is dan blijkens de notulen al een gelopen race.<sup>34</sup> Uit het verslag van een conferentie van christendemocratische politici, werkgevers en vakbondsvoormannen op 14 december in Brussel blijkt dat op dat moment al duidelijk was dat Nederland Mansholt en Sassen zou voordragen voor respectievelijk de EEG- en de Euratomcommissie.<sup>35</sup>

Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Ernst van der Beugel moest op 6 en 7 januari in Parijs de afrondende onderhandelingen over de portefeuillevverdeling voeren. De kandidatuur van Mansholt voor het voorzitterschap

van de EEG-commissie bleek al snel onhoudbaar te zijn, terwijl ook Spierenburgs voorzitterschap van de Hoge Autoriteit niet haalbaar was.<sup>36</sup> De kandidatuur van Sassen voor een positie in de Euratomcommissie leverde blijkbaar geen problemen op. Sassens loopbaan verplaatste zich daarmee eind 1957 definitief naar Brussel en 'Europa'. Hij verhuisde met zijn gezin naar Hanonsart, bij Ohain, iets ten zuiden van de Belgische hoofdstad. Drie van de vier kinderen gingen naar de 'Europese school' in Ukkel.<sup>37</sup>

### **Euratomcommissaris**

De vijfkoppige Euratomcommissie<sup>38</sup> vestigde zich in een kantoor aan de Rue Belliard in Brussel. Op voorspraak van Monnet werd Armand Commissievoorzitter. De voormalig mijnningengineer, directeur van de Franse nationale spoorwegen, genoot in eigen land groot aanzien vanwege zijn verzetswerk tijdens de bezettingsjaren. Als voorzitter van de Commissie bleek hij echter geen succes. Het afscheid van zijn grote passie, de spoorwegen, viel hem zwaar. Hij raakte al snel overspannen en slaagde er niet in om een stevige organisatie neer te zetten. Op haar tweede vergadering kwam de Commissie weliswaar nog tot een werkverdeling, waarbij Sassen (met het Duitse commissielid Heinz Krekeler) de externe relaties en (met Armand) personeels- en begrotingsbeleid toebedeeld werden, maar Armand zou nauwelijks nog een rol spelen. Bij de beëdiging van de Commissie, op 25 januari 1958, werd hij al waargenomen door de vicepresident Enrico Medi. De Italiaanse fysicus, volgens tijdgenoten een 'curieux personnage' of zelfs een 'personnage étonnant', hield een enthousiaste installatierede, maar bleek een chaotisch bestuurder. Het ontbreken van leiding verlamde de Commissie grotendeels. Armand nam vanaf mei 1958 nog aan enkele vergaderingen deel, maar moest al begin 1959 definitief vervangen worden door de Franse topambtenaar Étienne Hirsch. Net als zijn voorganger was Hirsch opgeleid tot ingenieur, was hij actief geweest in het Franse verzet én was hij vertrouwen van Monnet. De vier overige commissieleden waren inmiddels gewoon aan collegiaal overleg, zodat een stevig leiderschap voor de nieuwe voorzitter onhaalbaar was. Dat maakten de andere vier commissieleden Hirsch ook meteen duidelijk.<sup>39</sup>

Euratom beoogde volgens de verdragstekst 'door het scheppen van de noodzakelijke voorwaarden voor de snelle totstandkoming en de groei van de industrie op het gebied van kernenergie bij te dragen tot de verhoging van de levensstandaard in de Lid-Staten en de ontwikkeling van de betrek-

kingen met andere landen'. Al op 14 januari 1959 verklaarde Sassen op een persconferentie in Rome dat de doeleinden van Euratom in belangrijke mate verwezenlijkt waren. Er waren veiligheidsmaatregelen uitgewerkt die arbeiders en burgers bij calamiteiten met radioactief materiaal moesten beschermen. Samen met de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES) werd gewerkt aan een verzekeringsconventie tegen de risico's van radioactiviteit. Belangrijker nog: volgens Sassen zouden de kerncentrales die onder auspiciën van Euratom gingen werken, in 1963 jaarlijks dertig miljard kW leveren. Ook waren voorstellen tot oprichting van een Europese universiteit (in Florence) en een Europees laboratorium ingediend bij de Raad van Ministers.<sup>40</sup>

Dat nam niet weg dat Euratom al snel na de oprichting het momentum verloor. Dat lag behalve aan het ontbreken van leiderschap in de Commissie in eerste instantie vooral aan de onverwacht afnemende behoefte aan kernenergie. Ontdekking van grote voorraden fossiele brandstof – onder meer de 'gasbel' in Groningen –, de na de Suezcrisis weer snel op gang gekomen wereldhandel in olie en de massale aanvoer van goedkope Amerikaanse kolen maakten de nieuwe energievorm eind jaren vijftig minder interessant. Een tweede belemmerende factor werd al snel het onvermogen van Euratom om zich teweer te stellen tegen de nationale belangen op het terrein van de atoomenergie. Zeker na het aantreden van Charles de Gaulle in 1958 streefde Frankrijk nadrukkelijker nationale doelen na. Zijn intergouvernementele opvatting van de Europese integratie – hij beoogde een 'Europe des États' – belemmerde de supranationale uitbouw van de Gemeenschappen. Frankrijk verschilde met de andere landen van mening over de financiering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid en de wijze van besluitvorming in de Europese ministerraad. Van mei 1965 tot januari 1966 boycotte Frankrijk de vergaderingen van de ministerraad zelfs volledig – de zogeheten 'legestoelpolitiek' van De Gaulle.

Al in 1953, na het EDG-echec, had Sassen op een NEI-congres verklaard dat Frankrijk niet geïsoleerd mocht worden. Dat zou naar zijn mening 'une espèce de suicide européen' betekenen. Dat bleef zijn mening, ook als eurocommissaris. Sassen toonde, zo herinnert voormalig Europees topambtenaar Edmund Wellenstein zich, begrip voor de ingewikkelde positie van de Fransen in de Europese instellingen. Deze kregen met het aan de macht komen van De Gaulle al in de loop van 1958 te maken met een thuisfront dat de toekomst van de Europese samenwerking eerder intergouvernementeel dan supranationaal zag. Bovendien frustreerde het Franse kernenergiebeleid, dat ook rekening hield met de nationale nucleaire defensieambities,

de ontwikkeling van Euratom. Zo bemoeilijkte de Franse opstelling de overeenstemming in de Europese ministerraad over het volgende vijfjarenplan van Euratom, waarop ook Sassen zijn geduld verloor en voorstelde de begroting dan maar zonder Franse instemming goed te keuren. Het bracht ook de Franse voorzitter van de Euratomcommissie in het nauw. Hirsch liet naar de mening van De Gaulle de belangen van Europa al te zeer prevaleren boven die van Frankrijk. Hij kreeg dan ook geen tweede termijn – de Commissie was in eerste instantie benoemd voor vier jaar – en werd in januari 1962 vervangen door Pierre Chatenet, voormalig minister van Binnenlandse Zaken. De andere vijf lidstaten reageerden teleurgesteld. Chatenet spande zich niet bovenmatig in voor Euratom; hij was nauwelijks een dag per week in Brussel. Zo was hij in oktober 1966 voor overleg in Parijs, waardoor Sassen hem tijdens een vergadering met de Raad van Ministers moest vervangen.<sup>41</sup>

Kwam het voorzitterschap van de Commissie om de genoemde redenen niet uit de verf, ook enkele andere commissarissen slaagden er niet in te excelleren. Naar de mening van Monnets rechterhand Max Kohnstamm was Sassen ‘een kundig man. Maar er waren ook een paar zotten bij; de Duitser [Krekeler, AvK] was werkelijk...’<sup>42</sup> De Duitse scheikundige en diplomaat Krekeler – in 1953 de eerste ambassadeur van de Bondsrepubliek in Washington – trad in 1964 om privéredenen af. Hij werd opgevolgd door het liberale Bondsdaglid Robert Margulies. In december van dat jaar nam de onvoorspelbare Medi ontslag uit onvrede over de gebrekkige voortgang. De Italiaanse regering wees de Napolitaanse hoogleraar in de experimentele natuurkunde Antonio Carelli aan als zijn opvolger.<sup>43</sup> De historicus Yves Conrad concludeert dan ook dat het werk in de Commissie neerkwam op Sassen – ‘un des membres les plus dynamiques de la Commission’ – en zijn Belgische collega Paul De Groote. Vanwege zijn wetenschappelijke achtergrond (hij was hoogleraar in Brussel op het terrein van de economische aspecten van kernenergie) lag het in de rede dat De Groote zich bekommerde om de technische aspecten. Sassen ontfermde zich over politiek-bestuurlijke zaken.<sup>44</sup> Hans Linthorst Homan, van 1962 tot 1967 lid van de Hoge Autoriteit van de EGKS, refereerde later aan het functioneren van Sassen en Mansholt in de Europese executieven: ‘die vervulden hun taak op niet genoeg te loven manier’.<sup>45</sup> Sassen maakte indruk door zijn werklust, dossierbeheersing, contactuele eigenschappen en moeiteloze beheersing van het Frans.<sup>46</sup>

Sassen speelde ook een hoofdrol in de afronding van de onderhandelingen over samenwerking met de Verenigde Staten, die al begonnen waren in februari 1957 – dus vóór de oprichting van Euratom. Een commissie onder

leiding van Kohnstamm deed de onderhandelingen, maar door de absentie van voorzitter Armand kwam veel werk terecht op de schouders van Sassen. Wellenstein aarzelt niet om hem een groot deel van de credits toe te schrijven voor de in het voorjaar van 1958 gesloten overeenkomst. Met de deal was 350 miljoen dollar gemoeid.<sup>47</sup> Het werd ook aan Sassen 'gezag en doorzettingsvermogen' toegeschreven dat Euratom een rol kreeg bij de inspectie in het kader van het nonproliferatieverdrag inzake kernwapens, dat in 1968 gesloten zou worden. Euratom controleerde in het voorjaar van 1967 al 190 installaties (het aan de Verenigde Naties gelieerde Internationaal Atoomenergie Agentschap te Wenen slechts veertig).<sup>48</sup>

Ondanks het snel verminderende animo voor Euratom werd door de lidstaten flink gestreden om de onderzoeksgelden. Ook Nederland liet zich daarbij niet onbetuigd. Sassen's vriend De Quay maakte gebruik van zijn connectie met de Euratomcommissaris. Al in maart 1958 schreef De Quay – toen nog commissaris in Noord-Brabant – in zijn dagboek: 'Zien nu spoedig een Atoom-Centrale te krijgen.'<sup>49</sup> In oktober 1959 onderhandelde Sassen met het kabinet – waarvan De Quay inmiddels premier was – en de Samenwerkende Electriciteitsproductiebedrijven (SEP) over de bouw van een elektrische centrale. De Brabantse PNEM, waar Sassen juist als commissaris was afgetreden, wenste een kernenergiecentrale in Geertruidenberg. De SEP lagen dwars: kernenergie in Nederland was vooralsnog onrendabel. Tijdens een door het kabinet aangeboden diner voor Hirsch en Sassen, in Den Haag, heerste er een 'gespannen stemming'.<sup>50</sup> Op een conferentie van de Europese Beweging in Eindhoven, in januari 1960, stak Sassen zijn teleurstelling over het besluit van de SEP om vooralsnog geen kerncentrales in Nederland te bouwen niet onder stoelen of banken. Het verzwakte de internationale concurrentiepositie van Nederland, zo oordeelde hij. Nederland dreigde de boot te missen en afhankelijk te blijven van energie uit fossiele brandstoffen uit het buitenland.<sup>51</sup>

Toch werden er later dat jaar twee onderzoeksreactoren operationeel in het vijf jaar eerder opgerichte kernonderzoekscentrum bij het Noord-Hollandse Petten. In 1962 werd een daarvan, de hoge fluxreactor, overgedragen aan Euratom. Ook werd begonnen met de aanbouw van een Europees onderzoekscentrum. Hiervoor kreeg Euratom een stuk grond toegewezen – 'de moerassen van Sassen', zoals een bezoekend ambtenaar van Buitenlandse Zaken eens zei, doelend op het structureel hoge grondwaterpeil van de vlakte.<sup>52</sup> Voorjaar 1963 besloten de SEP tot de bouw van de kerncentrale bij Dodewaard, die door Euratom medegefinancierd werd.<sup>53</sup>



## Een fusie van de executieven

De benoeming van Sassen was in eerste instantie voor vier jaar. In september 1961 pleitte hij bij premier De Quay voor zijn herbenoeming.<sup>54</sup> In de ministerraad is zijn positie vervolgens niet meer besproken – Sassens aanblijven stond blijkbaar niet ter discussie. In het voorjaar van 1965 bepleitte Sassen bij het kabinet voor hem het door het vertrek van Medi vrijgekomen vicevoorzitterschap van de Commissie te claimen. Nederland had na de terugtrekking van Spierenburg naar zijn mening recht op een nieuw ondervoorzitterschap. Het kabinet verklaarde zich bereid hiervoor te lobbyen, al werd aangetekend dat een eventueel ondervoorzitterschap van Sassen niet zou betekenen dat hij automatisch aanbleef in de volgende Commissie. De lobby van minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns stuitte in Brussel echter op weerstand.<sup>55</sup>

Die volgende Commissie, zo was inmiddels wel duidelijk, zou een gezamenlijke executieve voor alle drie gemeenschappen worden. Al begin 1958 kwamen de drie Commissies tot overleg om een grotere efficiëntie te bereiken. Tijdens dit tripartiete overleg met Paul Finet (voorzitter van de Hoge Autoriteit) en Walter Hallstein (voorzitter van de EEG-Commissie) trad Sassen regelmatig op als vervanger van Armand.<sup>56</sup> Het Nederlandse kabinet was al in 1961 voorstander van samenvoeging van de drie Europese executieven, maar wenste dan wel een tijdelijke uitbreiding van de ‘ene’ Commissie naar veertien leden, zodat Nederland twee zetels kon claimen. Daarmee zouden de kansen voor Sassen om te kunnen aanblijven, sterk worden vergroot.<sup>57</sup>

Zowel Sassen als Mansholt stond in Brussel – bij collega’s en de ambtenaren – en in de West-Europese hoofdsteden in hoog aanzien. Bovendien werd allerwegen aangedrongen op continuïteit. Sassen werd gewaardeerd om zijn competentie, eerlijkheid en betrouwbaarheid. Zeker de ‘Europeanen’ uit Frankrijk en Italië vergaven hem dan ook graag zijn soms theatrale presentatie. Sassens bourgondische inslag leek ook beter te passen bij de ‘mediterrane’ representanten in Brussel dan bij de meer ‘calvinistische’ uit het noorden.<sup>58</sup> Toch overwoog Sassen in het najaar van 1966 Brussel te verlaten, getuige een notitie van De Quay in diens dagboek. Na een bezoek van het echtpaar Sassen noteerde hij: ‘Zij willen wel weg uit het Europese gedoe, en Brussel. Wat dan.’<sup>59</sup> De wens terug te keren naar Nederland kan verband houden met tegenslag op persoonlijk vlak. In 1964 was Sassens oudste zoon Clemens op negentienjarige leeftijd overleden aan een slopende

ziekte. Het betekende een enorme slag voor hem. Zijn vrouw zou er nooit helemaal van herstellen.<sup>60</sup>

Op 8 april 1965 werd het Fusieverdrag gesloten, dat de samenvoeging van de drie Europese executieven per 1 juli 1967 regelde. Besloten werd tot een overgangperiode van drie jaar, waarin de Commissie zou bestaan uit veertien leden. Midden 1970 zou het aantal worden teruggebracht tot negen. Het kabinet droeg in juni 1967 Mansholt en Sassen voor als leden van de Commission Unique.<sup>61</sup>

### Lid van de Commission Unique

Commissievoorzitter werd de alom gewaardeerde Waalse liberaal Jean Rey, voormalig Belgisch minister van Economische Zaken en lid van de Commissie-Hallstein.<sup>62</sup> De Commissie vestigde zich aan de Brusselse Joyeuse Entree en verhuisde later naar Berlaymont. Sassen kreeg in de nieuwe, veertien leden tellende Commissie de portefeuille Concurrentiezaken toegewezen. Hij stelde een uit landgenoten bestaand kabinet samen dat geleid werd door Jos Loeff. Deze herinnert zich dat Sassen 'veel gezag genoot bij het Nederlandse kabinet en de Europese ministerraad'.<sup>63</sup>

Een administratieve complicatie in de eerste periode vormde de noodzaak tot het integreren van de directoraten-generaal op het terrein van concurrentie van de EGKS en die van de EEG (Euratom kende een dergelijk directoraat-generaal niet). Vooral dat van de EEG, geleid door Piet VerLoren van Themaat, was goed georganiseerd. VerLoren van Themaat keerde in 1967 terug naar Nederland om in Utrecht hoogleraar sociaaleconomisch recht te worden. De Duitser Ernst Albrecht voltooide de integratie van de directoraten-generaal. Snel na Sassens aantreden werkten zijn ambtenaren een grote dossierachterstand weg, daarmee een flinke hoeveelheid jurisprudentie creërend. Sassen onderhield goed contact met het Commissielid voor Interne Markt en Regionale Politiek Hans von der Groeben, die van 1958 tot 1967 in de EEG-Commissie verantwoordelijk was geweest voor concurrentiebeleid en daarmee in zekere zin zijn voorganger was.<sup>64</sup>

Sassens beleid was erop gericht concurrentie mogelijk te maken. Dat was noodzakelijk om achterstanden ten opzichte van bijvoorbeeld de Verenigde Staten goed te maken. In sommige gevallen was het, om voldoende weerstand te kunnen bieden tegen Amerikaanse concurrenten, juist noodzakelijk om concentraties te creëren.<sup>65</sup> Sassen hield zich bezig met de eerste fusies in de staalindustrie (Thyssen-Mannesmann). Ook bond hij de strijd aan met de

nationale olie-industrieën van Frankrijk en Italië en kartelvorming in de chemische industrie.<sup>66</sup> Hij bestreed mogelijke competitievervalsing door nationale subsidies, waardoor hij onder meer met de Nederlandse regering botste over de toepassing van de in januari 1967 vastgestelde 25 procentsoverheidsinvesteringsregeling. Investeringspremiereregelingen boven de 1,8 miljoen gulden dienden voorgelegd te worden aan de Europese Commissie, zo was bepaald. Overleg met minister van Economische Zaken Leo de Block leverde geen resultaat op, waarna het kabinet besloot de regeling ongewijzigd in te voeren.<sup>67</sup>

Een keerpunt in de geschiedenis van de Europese integratie vormde de topconferentie van regeringsleiders en ministers van Buitenlandse Zaken in Den Haag op 1 en 2 december 1969. De Europese samenwerking sloeg hier na een moeilijke periode de weg omhoog weer in, onder meer omdat de nieuwe Franse president Georges Pompidou zich inschikkelijker opstelde dan de in april afgetreden De Gaulle. Een ander belangrijk wapenfeit tijdens de Commissie-Rey was het voltooiën van de interne gemeenschappelijke markt per 1 januari 1970.<sup>68</sup>

Sassen was ook in de Commissie-Rey een opvallende verschijning. ‘Maan loopt niet, Maan schrijdt’, aldus collega’s. Hij was een ‘schilderachtige figuur’. ‘Met zijn paternalisme had hij iets van de komediant over zich, maar in het algemeen namen zij [zijn collega’s, AvK] hem wel serieus,’ schreef *NRC Handelsblad* later.<sup>69</sup> Toen Sassen bij een Europese plechtigheid in de Ridderzaal enigszins verlaat arriveerde, daardoor zijn plaats op de eerste rij niet meer kon innemen en vervolgens parmantig op zoek ging naar een passende zitplaats, riep Linthorst Homan hem toe: ‘Maan, de troon is nog vrij.’<sup>70</sup> Tegenover zijn medewerkers was hij veeleisend – dat was Sassen ook ten aanzien van zichzelf. Dat leidde soms tot driftbuien. Tegelijk werd hij vanwege zijn kennis, integriteit, loyaliteit en trouw aan oude vrienden en medewerk(st)ers gewaardeerd.<sup>71</sup>

### **Terugtrekken als eurocommissaris**

Toen begin 1970 het einde van de afgesproken termijn van de Commissie-Rey in zicht kwam, diende het kabinet een keuze te maken wie de ene Nederlandse zetel in de nieuwe Commissie zou bezetten. Sassen had het naar zijn zin en hoopte dat de toetredingsonderhandelingen met Groot-Brittannië zouden worden aangegrepen om de afgesproken inkrimping van de Commissie van veertien naar negen personen uit te stellen. Een nieuwe

Commissie zou dan pas worden samengesteld na de Britse toetreding. Deze opvatting had echter nauwelijks draagvlak in het kabinet – en er was al helemaal geen unanimititeit te bereiken over herziening van het fusieverdrag tussen de zes landen. Zo wenste Duitsland om politieke redenen een snelle herziening van de commissiesamenstelling; de nieuwe socialistisch-liberale regering-Brandt wilde de twee CDU-commissieleden vervangen door SPD'ers. Dat zou dan weer het politieke evenwicht in de Commissie verstoren, waardoor het gewenst werd dat Nederland een christendemocraat afvaardigde, hetgeen de kansen van Sassen weer vergrootte.<sup>72</sup> Hierdoor, en omdat de Fransen de landbouwportefeuille claimden, kwam het aanblijven van Mansholt, als vicepresident tot dan het gedoodverfde Nederlandse kandidaat-commissielid, nog even op losse schroeven. De KVP lobbyde opvallend genoeg echter niet voor Sassen, maar voor oud-minister van Sociale Zaken Gerard Veldkamp. Met twaalf zittingsjaren was Sassen's houdbaarheidsdatum wel verstreken en met de optie-Veldkamp werd een keuze tussen de twee zittende eurocommissarissen vermeden, zo schreef KVP-voorzitter Fons van der Stee aan premier Piet de Jong. Eind mei 1970 besloot het kabinet-De Jong echter vast te houden aan Mansholt, wiens landbouwbeleid een voorname pijler was onder het Europees economisch beleid.<sup>73</sup>

Nadat zijn aanblijven zeker was, schreef Mansholt aan Schmelzer, de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de KVP, het te betreuren 'dat zo lichtvaardig met Sassen is omgesprongen. Ik heb Maan leren waarderen gedurende deze 12 jaar dat wij hebben samengewerkt en het gaat mij aan het hart als ik zie hoe iemand door zijn eigen partij zo opzij kan worden geschoven.' Mansholt drukte Schmelzer op het hart: 'doe iets aan hem – hij lijdt onder de huidige situatie. Wij hebben ervoor te zorgen dat hij behoorlijk terecht komt.' Een katholieke Nederlandse ambtenaar in Brussel verweet Schmelzer eveneens dat 'aan de persoon van Mevrouw en Mr. Sassen in grove mate tekort is gedaan en [ik] hoop daarom, dat de KVP nu laat zien, dat zij wijselijk heeft gehandeld en met iets uit de bus komt, dat alles weer goed maakt'.<sup>74</sup>

Schmelzer vond dat de partijtop zich wel degelijk om Sassen bekommerde. Daarbij was hem nooit toegezegd dat hij kon aanblijven; de gang van zaken kon dus voor Sassen geen verrassing zijn. Een onderhoud met premier De Jong over deze kwestie was 'aan beide zijden als bevredigend' ervaren, wist Schmelzer. Bovendien was Sassen inmiddels een ambassadeurspost beloofd: 'Het spreekt zonder meer vanzelf, dat alle betrokkenen er voor te zorgen hebben, dat hij behoorlijk terecht komt; in het algemeen heeft men zich in

de Nederlandse politiek ook nogal fair aan deze ongeschreven regel voor publieke funktionarissen gehouden.<sup>75</sup>

### **Permanent Vertegenwoordiger in Brussel**

De beloofde diplomatieke positie voor Sassen was echter niet onmiddellijk rond, zodat hij op 1 juli 1970 ambteloos burger werd. Dankzij bemiddeling van minister van Buitenlandse Zaken Luns viel hem echter in het najaar van 1970 de functie van Permanent Vertegenwoordiger van de Nederlandse regering bij de Europese Gemeenschappen toe. Sassen volgde in die functie Spierenburg op. Samen met zijn collega's in het Comité van Permanente Vertegenwoordigers (Comité des représentants permanents, Coreper) kon hij, als wegbereider van de Europese ministerraadsvergaderingen, de besluitvorming sturen. Juist op het moment van Ssassens benoeming liepen de onderhandelingen over de toetreding van Groot-Brittannië. Ook hierin speelde het Coreper een belangrijke rol.<sup>76</sup>

Als ambassadeur van de Nederlandse regering diende hij zich echter meer nog dan als eurocommissaris te manifesteren als diplomaat, hetgeen hem inmiddels uitstekend afging. 'Weten wat je niet moet zeggen hoort bij het vak,' zei hij daarover in 1994 nog. Zijn nieuwe functie was een drukke baan met veel lange vergaderingen, maar ook met lunches, ontvangsten en diners. Sassen: 'In die tijd hadden honderd landen een ambassadeur geaccrediteerd bij de Gemeenschap, die allemaal nationale feestdagen hadden en ter gelegenheid daarvan allemaal recepties gaven. Ik ging daar altijd naartoe, onder het motto "Een vliegende kraai vangt altijd wat." En dat was ook zo.'<sup>77</sup> Ook als Permanent Vertegenwoordiger was Sassen gecharmeerd door de aspecten van uiterlijk vertoon die bij de functie hoorden. Hoogtepunt vormde de nationale feestdag in België, wanneer de ambassadeurs in vol ornaat en met decoraties opgespeld door de koning ontvangen werden en het *Te Deum* werd opgevoerd.<sup>78</sup>

Sassen had als ambassadeur bij de EG te maken met de kabinetten-De Jong, -Biesheuvel en -Den Uyl. Achteraf schetste hij ook de samenwerking met het laatste kabinet – waarin zijn directe gesprekspartners, de premier en de ministers op Buitenlandse Zaken, geen partijgenoten maar sociaal-democraten waren – als 'voortreffelijk'.<sup>79</sup> Hij kwam doorgaans één dag in de week naar Den Haag voor overleg in de Raad voor Europese Zaken, een onderraad van het kabinet. Hij had er geen stemrecht, maar kon in de

vertrouwelijkheid wel zijn eigen mening kwijt. Op die manier kon hij toch invloed uitoefenen.<sup>80</sup>

Op verzoek van minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoep bleef Sassen aan tot einde 1976, langer dan afgesproken. De tweede helft van 1976 vervulde Nederland het EG-voorzitterschap, en het leek het kabinet geen goed idee tijdens deze drukke periode van ambassadeur te wisselen. Het werd een zware periode voor Sassen, aangezien juist in deze periode zijn vrouw ernstig ziek werd. Zij zou op 27 januari 1977 overlijden. Sassen was toen net enkele weken gepensioneerd. Bij zijn afscheid van het Coreper memoreerde de Britse Permanent Vertegenwoordiger Donald Maitland – het Verenigd Koninkrijk was de eerste helft van 1977 voorzitter van de EG – in zijn lofrede Sassen als ‘un des grands caractères de la Communauté’.<sup>81</sup>

Sassen bleef na zijn pensionering in Brussel wonen. Regelmatig verbleef hij ook op het familiehuis Twijnmeer in het Noord-Brabantse Gemonde. In september 1978 hertrouwde hij met Jeannette Koenen, de weduwe van zijn neef Eugène Sassen. Kort voor Kerstmis 1995, anderhalf jaar na zijn tweede vrouw, overleed Sassen, 84 jaar oud, in een ziekenhuis in 's-Hertogenbosch. Schmelzer herdacht hem als ‘fiere Brabander, strijdbaar Nederlander, constructief Europeaan’.<sup>82</sup>

## Een poging tot balans

De waardering die Sassen in binnen- en buitenland voor zijn Europese werk kreeg, staat in schrill contrast met het oordeel over zijn korte periode als jong minister. Als lid van de Euratomcommissie (1958-1967) heeft hij, ondanks het gebrek aan leiderschap door de commissievoorzitter, de afnemende verwachtingen van kernenergie en de Franse obstructie onvermoeibaar zijn werk uitgeoefend. In de Commissie-Rey (1967-1971) speelde Sassen weliswaar de tweede Nederlandse viool achter de, vanwege de inhoud van zijn portefeuille, veel opvallender opererende Mansholt, maar ook toen werd hij alomt gewaardeerd.

Toen De Quay in het najaar van 1977 terugbladerend in zijn dagboek de soms scherpe kwalificaties over Sassen van een kwarteeuw eerder herlas, noteerde hij: ‘Als dat toen min of meer waar was, dan is hij in ieder geval milder en rechtschapener geworden.’<sup>83</sup> Ook volgens Mansholt was er een groot verschil tussen de Sassen die hij als collega-minister had meegemaakt in het kabinet-Drees/Van Schaik en de Sassen van de latere, Europese jaren. Volgens Mansholt profileerde Sassen zich in Brussel door zijn kennis,

toewijding en inzet, waar hij zich als jong minister onuitstaanbaar had gedragen.<sup>84</sup> Mansholts partijgenoot Van der Goes van Naters was evenzo lovend over Sassens werk in Brussel: ‘Hij deed dit briljant. Zelden heb ik zo’n volledige comeback meegemaakt.’<sup>85</sup>

## Noten

- <sup>1</sup> Met dank aan J.W.L. Brouwer voor het commentaar op een eerste versie.
- <sup>2</sup> Voor de biografische gegevens is gebruikgemaakt van het lemma over Sassen in het *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 6 (Den Haag 2008) 430-433 en de daar opgegeven literatuur, aangevuld met informatie verstrekt door P.E.M.S. Lokin-Sassen en F.E.A.M. Sassen.
- <sup>3</sup> Jan Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Dieren 1984, 2<sup>de</sup> druk) 373.
- <sup>4</sup> J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, band 1, *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) 179.
- <sup>5</sup> Correspondentie tussen W. Schermerhorn en P.J. Schmidt, geciteerd in: Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, 373.
- <sup>6</sup> Ronald Gase, *Beel in Batavia. Van contact tot conflict: verwikkelingen rond de Indonesische kwestie* (Baarn 1986) 130.
- <sup>7</sup> Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis* (’s-Gravenhage 1966) 107.
- <sup>8</sup> M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980) 177.
- <sup>9</sup> *Keesings Historisch Archief (KHA)* 1949, 8116.
- <sup>10</sup> Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), Archief J.E. de Quay, inv.nr. 33, Uittreksels dagboek, 16 mei en 8 juli 1949.
- <sup>11</sup> BHIC, Archief De Quay, inv.nr. 35, Uittreksels dagboek, 11 april 1951 en inv.nr. 37, 18 december 1953, 3 augustus 1954, inv.nr. 38, 17 en 21 december 1954, 5 maart 1955.
- <sup>12</sup> Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, band 1, 263-271.
- <sup>13</sup> Annemarie van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement (1946-1951)* (z.pl. 1997) 133 en verder.
- <sup>14</sup> M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel II, *De periode van het kabinet-Beel (1946-1948)* (’s-Gravenhage 1989) 418.
- <sup>15</sup> *Congress of Europe May 1948. Verbatim report* (Den Haag 1949) 112-113; KHA 1947, 7331 en 1950, 8761.
- <sup>16</sup> Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, band 1, 182 en 290; Jac Bosmans, ‘Das Ringen um Europa. Die Christdemokraten der Niederlande und Deutschlands in den “Nouvelles Equipes Internationales” (1947-1965)’ in: Idem (red.), *Europagedanke, Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg* (Münster 1996) 123-148, aldaar 138.
- <sup>17</sup> Helmuth Pütz (red.), *Konrad Adenauer und die CDU der britischen Besatzungszone 1946-1949. Dokumente zur Gründungsgeschichte der CDU Deutschlands* (Bonn 1975) 539.



<sup>18</sup> Bruno Dörpinghaus, 'Die Genfer Sitzungen – Erste Zusammenkünfte führender christlich-demokratischer Politiker im Nachkriegseuropa' in: Dieter Blumenwitz e.a. (red.), *Konrad Adenauer und seine Zeit. Politik und Persönlichkeit des ersten Bundeskanzlers*, Band 1, *Beiträge von Weg- und Zeitgenossen* (Stuttgart 1976) 538-656; Michael Gehler, 'Begegnungsort des Kalten Krieges. Der "Genfer Kreis" und die geheimen Absprachen westeuropäischer Christdemokraten 1947-1955' in: Michael Gehler, Wolfram Kaiser en Helmut Wöhnout (red.), *Christdemokratie in Europa – Christian Democracy in 20th Century Europe – La démocratie chrétienne en Europe au XXe siècle* (Wenen/Keulen/Weimar 2001) 642-694.

<sup>19</sup> Wolfram Kaiser, *Christian Democracy and the origins of European Union* (Cambridge etc. 2007) 199.

<sup>20</sup> Bosmans, 'Das Ringen um Europa', 128-132.

<sup>21</sup> Kaiser, *Christian Democracy*, 202; Godfried Kwanten, *August-Edmond De Schryver 1898-1991. Politieke biografie van een gentleman-staatsman* (Leuven 2001) 480.

<sup>22</sup> Katholiek Documentatiecentrum (KDC), Archief Katholieke Volkspartij (KVP), inv. nr. 326, Notulen presidium 3 juli 1950.

<sup>23</sup> Michel Dumoulin, *Spaak* (Brussel 1990, 2<sup>de</sup> druk) 446.

<sup>24</sup> P.J.G. Kapteyn, *De Gemeenschappelijke Vergadering der Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal* (z.pl. 1960) I en II.

<sup>25</sup> Alexander van Kessel, 'Ruggen recht, heren!' *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003) 35; Guy Van Oudenhove, *The political parties in the European Parliament. The first ten years (September 1952-September 1962)* (Leiden 1965) 16-27; 25 *Jaar christen-democratische fractie Europees Parlement* (z.pl. 1978) 10-11; Kapteyn, *De Gemeenschappelijke Vergadering*, 35-37 en 43-56.

<sup>26</sup> Van Kessel, 'Ruggen recht, heren!', 37-39.

<sup>27</sup> Van Oudenhove, *The political parties*, 52 en verder; Kapteyn, *De Gemeenschappelijke Vergadering*, 77-87 (citaat op 83).

<sup>28</sup> Kapteyn, *De Gemeenschappelijke Vergadering*, 156-161.

<sup>29</sup> *CD/Actueel*, 17 februari 1996. Er is ook één wanklank teruggevonden: Max Kohnstamm noteerde op 17/18 september 1956 in zijn dagboek uit de mond van Théo Lefèvre, Belgisch lid van de Assemblée en deel uitmakend van het bestuur van de christendemocratische fractie, dat Sassen 'niet populair' was. Zie Mathieu Segers, *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm. Augustus 1953-september 1957* (Amsterdam 2008) 171. De aantekening wordt helaas niet verder toegelicht.

<sup>30</sup> Van Oudenhove, *The political parties*, 101-106.

<sup>31</sup> P. van de Meersee, *Van Jalta tot Malta. Politieke geschiedenis van Europa* (Utrecht 1990) 76; *Un objectif pour Euratom* (Parijs 1957).

<sup>32</sup> Michael Gehler en Wolfram Kaiser (red.), *Transnationale Parteenkooperation der europäischen Christdemokraten. Dokumente 1945-1965* (München 2004) 500-502.

<sup>33</sup> Gehler en Kaiser (red.), *Transnationale Parteenkooperation*, 504-505; Philippe Chenuaux, *Une Europe Vaticane? Entre le Plan Marshall et les Traités de Rome* (Brussel 1990) 274-275.

<sup>34</sup> Nationaal Archief (NA), notulen ministerraad (MR), 27 december 1957.

<sup>35</sup> Gehler en Kaiser (red.), *Transnationale Parteenkooperation*, 506-507.

<sup>36</sup> NA, Archief E.H. van der Beugel, inv.nr. 1, Dagboek van een staatssecretaris, notities 30 december 1957 en 5 januari 1958.

<sup>37</sup> Gesprekken met P.E.M.S. Lokin-Sassen en F.E.A.M. Sassen, 6 en 8 april 2009.

<sup>38</sup> De Hoge Autoriteit van de EGKS en de EEG-Commissie telden elk negen leden. Luxemburg had geen lid in de Euratomcommissie.

<sup>39</sup> Yves Conrad, 'Prolégomènes d'une histoire de l'administration européenne. La mise en place de la Commission de la Communauté européenne de l'énergie atomique' in: Michel Dumoulin, Pierre Guillen en Maurice Vaisse (red.), *L'énergie nucléaire en Europe. Des origines à Euratom. Actes des journées d'études de Louvain-la-Neuve des 18 et 19 novembre 1991* (Bern etc. 1994) 131-149, aldaar 137 en 144-147; François Duchêne, *Jean Monnet. The first statesman of interdependence* (New York/Londen 1994) 278-279, 292-293, 300-305, 313 en 317-318; NA, Notulen MR, 1/4 en 8 december 1961; *The Economist*, 4 september 1976; gesprekken met E.P. Wellenstein, 3 maart 2009 en met F.E.A.M. Sassen, 8 april 2009; *Le Monde*, 19 mei 1994 (necrologie Hirsch); Etienne Hirsch, *Ainsi la vie* (Lausanne 1988) 151. Hirsch vond Sassen bij de eerste kennismaking overigens 'imposant par sa stature'.

<sup>40</sup> *KHA* 1959, 14624.

<sup>41</sup> Chenaux, *Une Europe Vaticane?*, 203; gesprek met E.P. Wellenstein, 3 maart 2009; *KHA* 1962, 9, 1963, 695 en 1965, 86, 325 en 722/736; *The Economist*, 4 september 1976; *Le Monde*, 19 mei 1994; gesprek met F.E.A.M. Sassen, 8 april 2009; NA, Notulen MR, 28 oktober 1966.

<sup>42</sup> A.G. Harryvan en J. van der Harst, 'Een sneeuwveld in 1942. Vraaggesprek met M. Kohnstamm' in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Den Haag/Amsterdam 2001) 81-119, aldaar 109. F.E.A.M. Sassen heeft een veel positievere herinnering aan de samenwerking tussen Krekelier en zijn vader (gesprek 8 april 2009).

<sup>43</sup> Conrad, 'Prolégomènes', 145-146; *KHA* 1964, 501 en 1965, 86 en 260.

<sup>44</sup> Conrad, 'Prolégomènes', 146. Wellenstein meent zelfs dat Sassen, meer nog dan De Groote, in de Commissie de kar trok (gesprek op 3 maart 2009).

<sup>45</sup> J. Linthorst Homan, 'Wat zijt ghij voor een vent'. *Levensherinneringen* (Assen 1974) 257.

<sup>46</sup> NA, Notulen MR, 11 oktober 1963; gesprekken met P.E.M.S. Lokin-Sassen, 6 april 2009 en met B.J.M. van Voorst tot Voorst, 9 februari 2009. Het Frans was volgens Van Voorst tot Voorst tot het midden van de jaren zeventig de lingua franca in de Europese Gemeenschappen.

<sup>47</sup> Van de Meerssche, *Van Jalta tot Malta*, 80-81; *Overeenkomst tot samenwerking tussen de Europese gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom) en de regering van de Verenigde Staten van Amerika en bijbehorende documenten* (z.pl. 1958); gesprek met E.P. Wellenstein, 3 maart 2009. Zie ook NA, Archief Van der Beugel, inv.nr. 1, notitie 15 april 1958.

<sup>48</sup> *CD/Actueel*, 17 februari 1996; gesprek met E.P. Wellenstein, 3 maart 2009; NA, Notulen MR, 10/13 maart 1967.

<sup>49</sup> BHIC, Archief De Quay, inv.nr. 42, Uittreksels dagboek, 8 maart 1958. Zie ook de notities van 30 oktober en 13 december 1958 (inv.nr. 43).

<sup>50</sup> A. Lagaaij en G. Verbong, *Kerntechniek in Nederland 1945-1974* ('s-Gravenhage/Eindhoven 1998) 43-50; ВНІС, Archief De Quay, inv.nr. 44, Uittreksels dagboek, 8 oktober 1959.

<sup>51</sup> *KHA* 1960, 15523.

<sup>52</sup> J.A. Goedkoop, *Een kernreactor bouwen. Geschiedenis van de Stichting Energieonderzoek Centrum Nederland*, Deel 1, *Periode 1945-1962* (Bergen, Noord-Holland, 1995) 135; *KHA* 1961, 518 en 1962, 311 en 710.

<sup>53</sup> *De Volkskrant*, 11 februari 1963; *KHA* 1965, 170.

<sup>54</sup> ВНІС, Archief De Quay, inv.nr. 46, Uittreksels dagboek, 7 september 1961; gesprek met F.E.A.M. Sassen, 8 april 2009.

<sup>55</sup> NA, Notulen MR, 2 en 9 april 1965.

<sup>56</sup> Dirk Spierenburg en Raymond Poidevin, *The history of the High Authority of the European Coal and Steel Community. Supranationality in operation* (Londen 1994) 380-385.

<sup>57</sup> Voor het kabinetsstandpunt inzake de fusie van de executieven zie bijvoorbeeld: NA, Notulen MR, 17 maart 1961, voor de uitbreiding van de ene Commissie zie bijvoorbeeld NA, Archief W.K.N. Schmelzer, inv.nr. 125, Politiek dagboek, 14 september 1964.

<sup>58</sup> J.H.A.M. Loeff aan auteur, 18 mei 2009.

<sup>59</sup> ВНІС, Archief De Quay, inv.nr. 52, Uittreksels dagboek, 1 oktober 1966.

<sup>60</sup> Gesprekken met P.E.M.S. Lokin-Sassen en F.E.A.M. Sassen, resp. 6 en 8 april 2009.

<sup>61</sup> NA, Notulen MR, 16 juni 1967.

<sup>62</sup> Voor de Commissie-Rey onder meer: Michel Dumoulin e.a. (red.), *De Europese Commissie 1958-1972. Geschiedenis en herinneringen van een instelling* (Luxemburg 2007) 117-145.

<sup>63</sup> Loeff aan auteur, 18 mei 2009.

<sup>64</sup> Gesprekken met P.E.M.S. Lokin-Sassen en F.E.A.M. Sassen, 6 en 8 april 2009; G.L.G. de Milly aan auteur, 29 juni 2009.

<sup>65</sup> Dumoulin e.a. (red.), *De Europese Commissie*, 492.

<sup>66</sup> Loeff aan auteur, 18 mei 2009.

<sup>67</sup> NA, Notulen MR, 5 en 26 april 1968.

<sup>68</sup> Van de Meerssche, *Van Jalta tot Malta*, 128-131.

<sup>69</sup> *NRC Handelsblad*, 27 december 1995. Soortgelijke bewoordingen ('Maan liep niet, hij schreed') gebruikte E.P. Wellenstein, gesprek 3 maart 2009.

<sup>70</sup> De anekdote is afkomstig van Mansholts medewerker J.J. van der Lee (brief aan auteur, 11 juli 2009). Met dank aan E.P. Wellenstein (brief aan auteur, 6 april 2009).

<sup>71</sup> Gesprekken met E.P. Wellenstein, 3 maart 2009, F.E.A.M. Sassen, 8 april 2009, en B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, 9 februari 2009. Van Voorst tot Voorst was in 1969-1970 medewerker van Sassen kabinet en van 1971 tot 1977 tweede ambassade-secretaris op de Permanente Vertegenwoordiging van Nederland in Brussel.

<sup>72</sup> NA, Notulen MR, 30 januari en 27 februari 1970.

<sup>73</sup> *KHA* 1970, 484; NA, Notulen MR, 29 mei 1970.

<sup>74</sup> KDC, Archief KVP, inv.nr. 4605, A.P.J.M.M. van der Stee aan P.J.S. de Jong, 1 april 1970 en inv.nr. 4597, Mansholt aan Schmelzer, 12 juni 1970 en M.E.H. Camps aan Schmelzer, 30 juni 1970.

<sup>75</sup> KDC, Archief KVP, inv.nr. 4597, Schmelzer aan Mansholt, 17 juni 1970 en inv.nr. 4602, Schmelzer aan Sassen, 17 juni 1970.

<sup>76</sup> Interview met F.E.A.M. Sassen, 8 april 2009; NA, Notulen MR, 9 oktober 1970. Voor de functie van Permanent Vertegenwoordiger zie onder meer: *NRC Handelsblad*, 5 juli 2004.

<sup>77</sup> Hennie Corman, “Je moet mensen overtuigen.” Oud-student mr. Manuel – Maan – Sassen’ in: *Kuzien*, winter 1994/1995, 5-7, aldaar 7.

<sup>78</sup> Gesprek met B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, 9 februari 2009.

<sup>79</sup> Joop den Uyl, Max van der Stoep en Jan Pronk.

<sup>80</sup> Corman, “Je moet mensen overtuigen”, 7; gesprek met F.E.A.M. Sassen, 8 april 2009.

<sup>81</sup> Gesprek met B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, 9 februari 2009 en mailwisseling Van Voorst tot Voorst met de auteur op 4 juli 2009.

<sup>82</sup> *CD/Actueel*, 17 februari 1996.

<sup>83</sup> BHIC, Archief De Quay, inv.nr. 334I, Uittreksels dagboek, 28 oktober 1977.

<sup>84</sup> Van Heerikhuizen, *Pioniers*, 140-141.

<sup>85</sup> Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 177.